

СОЦИОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
СОЦИОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
SOCIAL SCIENCE

Исаев Кусеин

**ДҮЙНӨНҮ ДҮНГҮРӨТКӨН, ЦИВИЛДЕРДИ ГҮЛДӨТКӨН ТҮРК
 КӨЧМӨНДӨРҮ БОЛГОН!**

Исаев Кусеин

**«ПРОСЛАВИВШИЙ МИР, РАЗВИВШИЙ ЦИВИЛИЗАЦИЮ –
 ТЮРКСКИЕ КОЧЕВНИКИ!»!**

Isaev Kusein

TURKIC NOMADS FAMED WITH ITS IMPROVED CIVILIZATION!

УДК: 008:301

Бул макала, Кыргыздардын жана өзгөчө жалпы түрк элдеринин өтмүшүн, тарыхтагы эң көөнө маданият катары саналган Шумерлер менен болгон тарыхый, лексикалык окшоштуктарын жана жакындыктарын негиздүү экендигине басым жасайт. Түрк элдеринин башкалардан өзгөчөлөнүп турган жана өзүнө таандык тарыхый эволюциясынын бар экенин жана бул өзгөчөлүктүн өзөгүнүн тарыхы тереңге кеткен жана көчмөндөр цивили деп атаого ылайык феномен экени изилденет. Көчмөндөр цивили феномен катары кабыл алынышын сегиз баскычка бөлүп, алардын өзгөчөлүктөрүн карап, Манас эпосу сыяктуу дүйнөлүк чыгармалардын: Мухмуд Кашигари, Жусуп Баласагын, Ал-Хорезми сыяктуу ондогон түрк тектүү тарыхчы, астролог, физик, социолог жана философдордун, аталган көчмөндүк цивили ичинен чыгып, дүйнө илим коомчулугуна улуу салым кошконун тарыхый мисалдар менен көргөзүп берет.

Негизги сөздөр: көчмөндөр цивили, түрк элдеринин тарыхый эволюциясы, көчмөндүк феномени, көчмөндөрдүн дүйнөлүк оюндары, азаттыктагы түрк мамлекеттер, гундар, көктүрктөр, түрктүк иденттештирүү, социалдык чакырык, салттуулук, түптүү түрк цивили, социологиялык изилдөө.

В данной статье акцентируется внимание на обособленности идентичности истории кыргызов, в особенности тюркских народов с историей, лексикой шумеров, которые считаются очень древней культурой. Историческая эволюция тюркского народа уникальна и сердцевиной этой уникальности составляет феномен – кочевая цивилизация. Автор дифференцирует кочевую цивилизацию как феномена на восемь этапов, также рассматривая их особенности доказывает, что именно оттуда и появился эпос Манас, его такие выходы, как Махмуд Кашигари, Жусуп Баласагын, Аль-Хорезми, но и многие другие историки, астрологи, физики, социологи и философы внесли свой неоценимый вклад в развитие мировой науки.

Ключевые слова: цивилизация кочевников, историческая эволюция тюркских народов, феномен кочевников, мировые игры кочевников, независимые тюркские государства, гунны, коктурки, тюркская идентификация, со-

циальный вызов, традиционность, долговечная тюркская цивилизация, социологическое исследование.

This article, scientifically claims essential familiarity on the lexical and historical interrelation between the Turkic-rooted peoples and ancient Schumers. More specifically, it highlights that the evolution of Turkic history is unique and different than others as a phenomenon so-called nomadic civilization. The author looks the nomadic civilization dividing into eight points and interprets the great compositions like *Manas Epos* as well as philosophers, astrologists, historians, physicians, e.g. *Mahmud Kashgari, Jusup Balasagyn, Al-Horezmi* as a marvelous product of Turkic people within the frame of deeply rooted nomadic civilization.

Key words: Nomadic civilization, evolution of Turkic history, phenomenon of nomadic civilization, world nomadic games, independent Turkic states, Hunny, Göktürks, Turkic identification, social call, traditionality, rooted Turkic civilization, sociological research.

2014-жылдын 9-14-сентябрь күндөрү кыргыз бермети Ысык-Көлдүн боюнда тарыхта биринчи жолу Дүйнөлүк көчмөндөрдүн оюндары даназаланып, байыркы доор менен келечек дал келип, бетмебет жолугушкан карт тарыхка дагы бир жолу ишенимдүү далилдеди. Кыргыз Республикасынын Президенти Алмазбек Атамбаев дүйнөлүк көчмөндөрдүн оюнун ачып, өзгөчө белгиледи: Өткөн заманды, өз тамырын билгендер, келечекке да жолду таба алат... Ата-бабаларыбыздын ыйык сөзүн, мурасын бийик тутуп, биргелешип келечекти куралы! Кудай ушул жолубузду ачып берсин! Бул жолду боордош элдер, санаалаш мамлекеттер менен бирдикте гана басып өтө алабыз! Биздин түпкүлүгүбүз бир “Курама жыйып журт кылдым”– деп Манас атабыз айткандай, башка-улуттар, боордош элдер менен турмуш куралы!” (Атамбаев А.). Мына дүйнө коомчулугу, өзгөчө ат оюндарынын мыкты чеберчилери 2016-жылы Кыргыз Республикасында өтүүчү көчмөндөрдүн экинчи дүйнөлүк оюндарынын башталышын чыдам-

сыздык менен күткөндөрү да толук мыйзамдуу. Анткени, бул оюндар ынтымакташуунун, тынчтыкта жашоонун ачык-айкын күбөсү болот эмеспи!

Кыргыз эли эң байыркы түрк элдеринин бири, алардын тили, ишеними, маданияты, теги тарыхы, түбү дээрлик бирдей болгон. Көчмөнчүлүк замандарында түрк элдери бирге көчүшүп, жайланыш, бирдиктүү мамлекеттерди, коомдорду чогуу курушкан да. Аларды бөлүп-жарып кароо мүмкүн эмес. Ошондуктан, адабияттарда түрк элдери деген түшүнүк кеңири тараган...

Түрк элдери адамзат тарыхын эң байыркысынан баштап XXI кылымга чейин цивилидин ар кандай түрлөрүн түзүп, гүлдөтүп анан алар, коомдун жашоо тиричилик мыйзамдарына байланыштуу жок болуп же цивилидүүлүктүн башка баскычына өтүп турушкан. **Түрк элдеринин** адамзаттын эң байыркы пайда болгон улуу **Шумер цивилине** (б.э.ч. 2400 жылы негизделген) түздөн-түз тиешеси бар экенин, бирок XX- кылымда такталбаганына карабастан, билгич, улуу ойчулу **Олжас Сулейменов** өзүнүн “Шумер-наме” жана “Язык письма” деген тарыхый философиялык, лингвистикалык түптүү эмгектеринде **ишенимдүү** далилдеген. Шумер жана түрк тилдеринин сөздөрүн, жазууларын салыштырып изилдөө аркылуу, алардын окшоштугун, азыркы тирүү түрк тилдеринин шумер тили менен **маданий туугандыгын**, шумердик **лексика айрым учурларда “түрк лексикасына караштуу экендигин”** далилдеген. Түзүлгөн таблицалардын негизинде, шумерлер менен семиттер, хураиттер жана урартуларга караганда **шумерлер менен түрктөр** маданий жактан жакын жана узак мамиледе болгондугу жөнүндө жыйынтыктаган. “Шумер цивили” гүлдөгөн маданияты, жазуусу жана илимдин өнүккөн деңгээли болгон адамзат тарыхындагы эң байыркы **улуу цивили** болуу менен өчпөс жана өлбөс эстеликти калтырган.

Жер жүзүндөгү эң байыркы, христиан кудайынан 4 миң жыл мурун семиттик жана индоирандык диндердин **энеси** болуп калган, байыркы египет табынуусуна таасир этип, философиялык окуу катары пайда болгон **түрктөрдүн “Теңирлик” ишениминин мааниси Шумер цивилинде терең болгон**. Шумер – түрк мамилелерине өтө терең жана кең таасири болгондугун шумерлерди мүрзөлөрдөн табылган түрктөргө тиешелүү буюмдардын, идиштердин, алтын-күмүштөн жасалган шуру-мончоктор ж.б. далилдөөдө. Демек, байыркы түрктөр көчмөндүк менен катар курулган шаарлар жана отурукташкан калктар менен ымалашып жашагандыгын көп сандаган археологиялык казуулар далилдөөдө.

Түрктөр көчмөндөрү жана **көчмөндөр цивили** салттуу коомдордун **эң байыркы түрлөрүнүн бири**. Мал чарбачылыгы Евразия талааларын жердешкен көчмөндөрдүн чарбачылыгынын негизи болгон. Ал социалдык-экономикалык жана саясый мамилелер-

дин бүтүндөй бир курамын түзгөн. Көчмөнчүлүк турмуш Евразиянын улуу талааларында жашаган калктын материалдык маданиятына, руханий байлыктарынын жана маданиятынын калыптанышына, менталитетине жана психологиясына катуу таасир эткен. **Түрктөр цивили** Евразия мейкиндигиндеги социалдык-экономикалык жана саясый мамилелердин бир бүтүн, цивилидешкен **тутуму экендигин ишенимдүү** далилдеген изилдөөлөр бар. Көчмөндөр цивилизациясынын маселелерин изилдөөчүлөр көчмөнчүлүк тарыхый эволюциянын башкаларга эч окшошпогон жолун басып өткөндүктөн, көчмөндөр дүйнөсүн таануу үчүн жер иштетүүчүлөр цивилизациясынын жана Батыш Европанын **чен өлчөмдөрүн** пайдалануу таптакыр туура болбой калаарын өзгөчө белгилешет. Көчмөнчүлүк цивили-комплектүү жана цивилидер аралык мамиле жасоо менен терең жана ар тараптан изилдөөнү талап эткен өтө татаал маселе Совет доорунан **кийинки учурда көптөгөн** баалуулуктар, илимий мамилелер, концепциялар кайра каралып, көчмөндөр цивилинин нарктуу касиеттери аныкталып, номаддардын салттарынын уникалдуулугун жана ааламдашкан дүйнөгө интеграциялоо мүмкүнчүлүктөрү изилденип жаткандыгын баса белгилөө керек.

Номаддар жана номадизм экономиканын адистешкен мал чарбачылык багыты жана бүтүндөй адамзат тарыхындагы эволюция катары өнүгүүнүн узак жолун басып өтүштү. Көчмөндөр феномени сейрек кездешкен, кадимкиге окшобогон уникалдуу көрүнүштү гана туюндурбастан, тескерисинче, **абдан кеңири жайылган**, эң башкысы, натыйжалары боюнча ааламдык мааниси бар көрүнүш. Номадизм (же көчмөндөр) феномени төмөнкүлөр:

1) Өзүнүн натыйжалары боюнча жана Австралия менен Американын кээ бир жерлерин кошпогондо, көчмөндөр дүйнөнүн бардык жактарында кеңири тарагандыгында;

2) Көчмөндөр улуу империяларды, мамлекеттерди курган, гүлдөткөн, экономиканы өнүктүргөн, нагыз ааламдаштырууну баштаган илимди, билимди, техниканы өнүктүргөн.

3) Түрктөрдүн көчмөн цивилинин доорунда **билим, илим, архитектура** эң кеңири өнүккөн. Европалык аалимдердин өзүлөрүнүн пикири боюнча көчмөндүк жашоо өкүм сүргөн доорлордо “адам жөнүндөгү жана коом жөнүндөгү илимдердин алдындагы маанилүү маселелер” боюнча Чыгышта так ушул тармактар кеңири масштабда жана ийнежибине чейин иштелип чыккан”. (Конрадин Н.И.).

4) Ар түрдүү коомдор менен маданияттардын ортосун кеңири байланыштырган: Анын чарбалык гана эмес, социалдык, саясый жана тарыхый жактан да өзгөчөлөнгөндүгүндө болгон;

5) Көчмөндөрдүн тышкы дүйнө, шаарлар менен б.а. чарбалык, маданий, социалдык жана саясый маа-

нисе башка коомдор менен, ажырагыс жана зарыл байланышында; (Крадин Н.Н.)

6) Көчмөн түрк элдеринин ар биринин кайталангыс рухий турмушу, поэзиясы, каада-салты, табигат менен ымалашып жашаган бөтөнчөлүгүндө. Кыргыз түрктөрдүн “Манас” мухиттей эпосу жана дүйнөнүн бир да элинде кездешпеген “Манасчылык”- өнөр көчмөндүк цивилидин мөмөсү эмеспи. Кыргыздардын дүйнө таанымын билүү, өнүккөн тарыхый ишмердигин руханий аракеттин бир бөлүгү катары чагылтуусу, ата мурастарын өзүнө сиңирип алуусу, адеп-ахлактарындагы мыкты салттарын, акылмандыгын, коомду жана адамды социалдык аңдап билүүсү салт катары көчмөндүктүн көп кылымдар бою муундан-муунга өтүп келген. Кыргыздардын “Теңирлик ишеними”, Манас эпосу, ондогон тармак эпостору, жаңдуу санжыра- тарыхтары, 15 миңден ашык макал-лакаптары жана учкул сөздөрү, комуздун күүлөрү, боз үй, аттын өтө кооздогон, көркөмдөгөн буюмдары-мунун баары элдин социалдык эс-тутумунун жардамы менен байыркыдан 21-кылымга чейин сакталып келген. Эл аралык социология Институтунун 2004-жылы 7-11-июлда Кытай Республикасынын борбору Пекин шаарында өткөн 36-бүткүл дүйнөлүк Конгрессинде кыргыз элинин дүйнөдө сейрек кездешүүчү көчмөндүк руханий байлыктары бүткүл дүйнөлүк социологиялык билимдин жана маданияттын казынасына кошкон салымы катары жогору бааланган. (Исаев К.).

7) Түрктөрдүн көчмөн цивилинин маалында математика, астрономия, медицина, шаарлар, архитектура жана философиялык, социалдык, гуманитардык илимдердин гүлдөгөн доору болуп, жалаң эле түрк тилдүү элдердин **орток акыл-эси, ой-толгоосу** болуу менен, **Европа-Азиялык, жалпы чыгыштык** деңгээлдеги билим-илим болуп дүйнөлүк социалдык акыл казынасына баа жеткис салым кошушкан. Мисалы: **Абу Наср-Ибн Мухаммад аль-Фараби** (биздин замандын 870-950-жылдары); **Махмуд Кашгари** (Барскани) (1008-1075), **Жусуп Баласагын** (1018-1070), **Ибн-Халдун** (1332-1406) ж.б. Чыгыштын өткөн көчмөндүк цивилидин өкүм сүргөн доорлорунда улуу ойчул генийлердин чыгармалары XXI кылымда да акылдуулуктун булагы болуп калаарын тарых тактоодо (Гумилев Л.Н.). Булардын катарына көчмөндүк доорлордо жашап өткөн даанышмандарды унутпашыбыз керек. Алар: Фирдоу, Жами, Саади, Физули, Омар Хаям, Мухаммед аль-Хорезми, Абу Бакир ан-Наршахи, Абул-Уафа ал-Бозжани, Абу Райхан ал-Бируни, Рашид ад-Дин, Абулгази Бахадур, Кадыргали Жалайри сыяктуу жүздөгөн кайталангыс алптарыбыздын, тарыхчы, астролог, математик, физик, философ жана географ окумуштуулар болушкан. Улуу замандаш ойчулубуз Чыңгыз Төрөкул уулу Айтматов: “Түрктөр деген аталмада мекендеп жүргөндө өмүр сүргөн бул бабалардын **баары орток**, бир чамгарактын астында керегеси керилип, бир

тилде сүйлөгөн жок беле?.... Акылмандардан калган дарыядай даркан мурасты таламайга салбай, төкпөй-чачпай, эмне болсо да маселени биргелешип чечишели... азыркы улуттарга бөлүнгөнгө чейинки элдерибиздин **жер, тили, тарыхы, салт-санаасы бир экен**, эмесе ошол улуу алптарыбыздын ысымы да, эмгеги да **баарыбызга орток**”- деп эскерткен.

8) Евразия кең мейкиндигиндеги мамлекеттердин **50 пайыздан ашыгы дүйнөлүк** цивилидер тарыхында түрк көчмөндөрдүн аскерий жүрүштөрүнүн натыйжасында пайда болушкан (Хазанов А.И.).

9) Түрк көчмөндөрү уйду, жылкыны, төөнү, койду маданиятташтырышкан. б.а. үйгө, колго үйрөтүшкөн. Этти, сүттү тамак-азык катары пайдаланышкан, жүндөн, териден кийим-кечени, үй-буюмдарын жана боз үйдүн кийиздерин башкаларга салыштырганда эң эрте өздөштүрүшкөн.

10) Түрк көчмөндөрдү темирден жасап, курал-жарактын жана согуш иштеринин технологиясын өнүктүрүүдө зор жетиши ийгиликтерге согуштарда колдонгон көптөгөн жаңы курал-жарактары XX кылымга чейин пайдаланылып келгендиги тарыхта кеңири маалым.

Ошентип, көпчүлүк Евразия аймактарынын тарыхый өнүгүшүндөгү түрк көчмөндөрдүн орду көп кырдуу жана алардын экономикалык, маданий, аскерий өнүгүүгө тийгизген таасири чоң. Болжол менен **эки жарым миң жыл** бою Евразия талааларынын түрк көчмөндөрү көпчүлүк учурларда отурукташкан элдерге караганда жана өлкөлөргө аскерий үстөмдүк кылып турушкан, бул алардын саясий жана экономикалык чөйрөлөрдөгү өз ара мамилелеринен түзмө түз чагылып турган. Түрк номаддары өз жеңиштери менен улам жаңы мамлекеттерди түзүшүп, дүйнөнүн бардык булуң-бурчтарына көптөгөн маданий жаңылыктарды, өз институттары менен бийлик типтерин таратышкан. Белгилүү тарыхчы жана этнолог, дүйнөгө таанымал көчмөндөр цивилин изилдөөчү казак окумуштуусу **Н.Э. Масановдун** (1954-2006) пикири боюнча, **“көчмөндөр** бытыраган, локалдуу мүнөздөгү дыйканчылык дүйнөлөрдү бирдиктүү планетардык аймакка баш коштуруп, Колумбга чейин эле дүйнөнү ааламдаштырууну башташкан”, “отурукташкан-дыйканчылык коомдорду белоктуу тамак-аш менен камсыз кылышкан, бул отурукташкан калктын жашоо сапатын жакшыртып, алардын тамактануу рационун байытууга шарт түзгөн”.

Демек, дүйнөлүк цивилидүүлүктүн өнүгүшүндө көчмөндөрдүн орду чоң, а көпчүлүк учурларда алар чечүүчү мааниге ээ болушкан.

Номаддар отурукташкан-дыйканчылык цивилизациялар үчүн кол жеткис болгон маданий маалыматтарды алыскы аралыктарга жана тез жеткирүүчү коммуникациялар тутумун түзүшкөн. Көчмөңчүлүк жашоо ыңгайы калктын миграциясын стимулдаштырып, ал өз кезегинде көчмөндөр менен отурук-

ташкан – дыйканчылык калктардын ортосундагы байланыштардын чегиндеги этногенетикалык өзгөрүүлөрдүн катализатору болушкан. Ушундай жол менен руханий маданият, социалдык психология, идеология баалуулуктар тутуму таратылган. Өзгөчө, талаа жашоо ыңгайы, ой жүгүртүү курамы, дүйнөгө жаңы көз карашты калыптандырган. Көчмөн элдердин мобилдүүлүгү, коомду жаңыча уюштуруу жана “ат-чабандес” дихоматиясы менен биргеликте зор күчтү, бардык номаддар коомдорун түзүшкөн. **Көчмөн түрк цивили** дүйнөлүк цивилидердин өнүгүүсүнө кошкон салымы өтө зор, аны өлчөп алуу да татаал. Арийне, уникалдуу көчмөндүк тиричилик жашоосу жана номаддарча ойлоону жөндөмдүүлүгү өз ичине азыркы ааламдашкан дүйнөгө өтө зарыл болгон нерселерди камтыган. Бул – чексиз ачык-айрымдуулук, ар кандай көз караштарга толеранттуу мамиле, жогорку мобилдүүлүк, рухтун күчтүүлүгү жана интеллектуалдык эрк. Ошентип, көчмөнчүлүк – бул диалогдун жана руханий, социалдык-экономикалык жана саясий чөйрөлөрдө эркин саякаттоо, жаңылыктарды изденүүгө жөндөмдүүлүк. Азыркы кезде Улуу талаа көчмөн цивилизациясынын көптөгөн баалуулуктары, илимий мамилелер жана теориялар кайра каралууда. Ошентип, көчмөндүк жашоо ыңгайы жергилктүү калктын материалдык маданиятына, руханий байлыктарына жана маданий салттарына, менталитетине жана психологиясына, анын коңшулаш элдер менен болгон мамилесине чоң таасир эткен.

Ошондой болсо да, кечээ жакында чейин цивилидер теориясында жана тарыхында көчмөн коомдордун цивилидик түзүлүшүн, цивилидик түзүлүш жана анын динамикасын талдоо дээрлик болгон эмес. Мисалы, цивилизациялар маселелерин изилдөөчүлөрүнүн алгачкыларынын бири, орус окумуштуусу **Н. Данилевский** көчмөндөрдү өздөрү цивилизация жараптпаган, бирок, баштапкы жарыбаган абалына кайра келип, тарых аренасынан биротоло из суутуш үчүн түбү болпоң цивилидер калдыктарын “кудайдын шапалагы” сымал жылас кылып, өлүп жок болушуна көмөктөшкөн “тарыхтын кара жолтой жаратуучуларына” деген. (Н.Я. Данилевский. Россия и Европа... 1995, СПб, 59-61-беттер).

Британиялык цивилизациялар маселелерин изилдөөчү, **Арнольд Тойнби**, “өнүгүүсүнүн токтоп калышына” жана кийинчерээк өлүп жок болушуна байланыштуу көчмөндөр цивилизациясын “сенек” деп эсептеген, ал эми көчмөндөрдү “варварлар” деп атоо менен **көчмөнчүлүк цивилин** дүйнөлүк цивилизациялардын катарына кошкон эмес. (А.Дж. Тойнби. Постяжение истории. М. Прогресс. 181-186-бб).

Түрктөрдүн көчмөн цивилине “байкамаксан” мамиле совет доорунда расмий **саясатта** жана **жарыялоолордо** өкүм сүргөн. Совет мезгилиндеги жабык көргөн дээрлик бардык эмгектерде, анын ичинде “Большая советская энциклопедиянын” (3-басылышы,

М., 1973) беттеринде, ошондой эле “Сравнительное изучение цивилизаций” хрестоматиясында (түзүүчүсү, редактору жана баш сөзүн жазган философия илимдеринин доктору, профессор Б.С. Ерасов, М: Аспект Пресс, 1999.-556-б) **бүтүндөй** көчмөндөр цивилин жана айрыкча **Евразия Улуу талааларын жердеген көчмөндөр** цивилин изилдөө эле эмес, **түшүнүк да таптакыр жок**. Ошол эле учурда улуу Чыгыш таануучу Л.Н. Гумилев түрк көчмөн цивилидеринин жана талаа элдеринин “**кем баалуулугу**” тууралуу маселеге биротоло чекит коюп жана “бүт дүйнө жүзүн Европанын **варварлык оро-парасы**” катары эсептеген, евроцентризмдин чабуулун төгүнгө чыгаруучу мезгил жеткендигин бир канча жолу **белгилеген** жана “**түрктөрдүн этногенез пассионардуулугу**” жөнүндө теорияны аныктаган. (Л.Н. Гумилев. Древние Тюрки. М. 1953, 35 б.).

Биз түрктөрбүз, тамырыбыз бир, биримдикте, ынтымакта гүлдөтөбүз! “Касиеттүү Ысык-Көл боюнда байыркы доор менен келечек дал келип, бетме-бет жолугушуп тургансыйт. Бул оюндар көчмөн элдердин тарыхын, өнөрүн, маданиятын, табиятын дүйнөгө даңазалап биздин биримдигибизди, ынтымагыбызды ширетет” (А. Атамбаев). Түрк элдери-байыртадан чынар теректей тамырланууда, бутактуу да болушуп, көптүгү жана маданиятынын, тилинин, тегинин жалпылыгы менен айырмаланып келген өзгөчө калктардан.

Теңир-Тоодо төрөлүп, төгөрөктүн төрт бурчунда ат чаптырган даңктуу чабуулчу, жүрөгүндө комуз кылдарын ойготуп, Коркут Ата рухун ташыган акылман, бир күндө мамлекет куруп, бир түндө **хандык курган эр жүрөк аскер, ташка өлбөс жазуу жаздырган Билге Кагандын неберелери, көк асман сымал асабалары менен бөрү баштуу тууларын көккө көтөргөн** алп адам, коркокторго Улуу кытай дубалын тургуздурган **Мете хандын** жана алардын хандыгын **басып алган улуу түрк болгон**. Учурда жашап жаткан мамлекеттердин көбү дүйнөдө жок кезде, түрктөр, мамлекет куруп, көчмөн цивилин гүлдөтүп, бул дүйнөнүн тартибин сактаган. Гундар жана Көктүрктөрдүн аркасы менен түрк ысымы миң жыл мурун бүткүл ааламга угузуп, дүйнөлүк көз карандысыздыкка жеткен. Көк асман чатыры күн түрктөрдүн асабасы болгон. Күчү бир гана кылычтын курч же билегинин күчтүүлүгүнө байланыштуу эле. **Улуу салты, ишеничи, мамлекети жана баа жеткис маданияты түрктөрдү** башка элдерден жогору койгон. Улуу аалим атабыз **Махмуд Кашкари** да: «Мен Теңирибиздин мамлекет күнүн **Түрк жылдыздарында** жаратканын жана көктөгү бардык нурларды алардын үстүнө бурганын байкадым. Теңир аларды түрк аты менен атап, аларга жер жүзүндө үстөмдүк кылдырды», Ошентип түрк болуунун куттуулугун **миң жыл мурун** бизге билдирип кеткен.

XX клымдын аягында Совет империясы тарап, Түркия Республикасына кошулуп түрктөрдүн дагы **5 азаттыктагы мамлекеттери** пайда болуу менен улуу түрк биримдигине жеткирчү күн кыялдарыбызды көкөлөттү. Алар жер жүзүндө азырынча үстөмдүк этип турган өлкөлөрдүн кызыгуусун туудурган жерлерибизди коргоп, түрк атын дагы миндеген жылдар бою жашатуунун жана аны келечек муундарга жеткирүүнүн бирден бир максаты болууда. Азырынча көз карандысыз 7 түрк мамлекеттеринде 144900 миң калк жашап, дүйнөдөгү жалпы түрк калктарынын 58 пайызын түзөт. Күнкорсуз түркмамлекеттери маданияттын жана цивилидүүлүктүн негизи, өзөгүн жогорулатып, түрктөрдүн асыл максаты болгон келечектин **алтын ачкычы**, анын коомдорунун коопсуздугунун күчүн жана биримдигин бекемделишине аракеттенет деген ишеним терең. Бул мамлекеттерде түрк маданияты, тили, келечектүү каада-салты, тагыраак айтканда жалпы түрктөргө тиешелүү руханий баалуулуктар таза сакталуу менен келечек муундарга жеткирилип, жалпы түрк цивилинин кеңейишине таасир этет деген түшүнүк бизде тереңдөөдө. Суверендүү мамлекеттердин (Россия федерациясы, Кытай Эл Республикасы, Молдовия жана Украина) курамында 13 автономиялык жобо менен жашаган 52 миллион 460 миң калк б.а. жалпы түрк элдеринин 20, 9 пайызы жашайт. Жер жүзүнүн Европа, Азия, Африка материктеринде таруудай тараган түрк элдеринин 52 миллион 790 миң адам өкүлдөрү жашашат.

Албетте, таруудай чачылган түрктөр жашаган **жеринин мыйзамы**, салты, маданияты менен күн көрүшүүдө. “Аймак кетет, салт калат” деген байыркыдан калган эреже да сакталышы өтө күмөндөр. Мындан 1300 жыл илгери Билге Каган “**Эй Түрк калкы, үстүбүздөгү көк асман чөкмөйүнчө, алдыбыздагы кара жер жарылмайынча, сенин жериң менен салтынды ким буза алат?**”- деп кайрылган экен. Негизинен бул түрктөр өз общиналары менен жашаганы болбосо, көпчүлүгү мигранттардын абалында болуп, этностук, социалдык эркиндик ченелүү эмеспи.

Албетте, ар бир улуттун, этностун болушу рухий баалуулугу, эркиндиги жана көз карандысыздыгы ээлик кылган жана жасай турган маданий эстеликтерге байланыштуу. Цивилдүүлүк улуттук маданияттын өркүндөшүнөн пайда болуу менен, анан коңшу же жанаша жашаган элдердин жетишкен цивилидеринин алышы толук мүмкүн. Цивилдин мазмунун жана маңызын ташыган ар бир калктын материалдык жана руханий байлыктарын, аң-сезим, каада-салт, шаарлашуу жана жаңылануу менен илимде, технологияда өнүгүү жолундагы жетишкендиктердин бүтүндүгү болгон. Цивил өзүнүн улуттук өзгөчөлүктөрүнөн улам эл аралык мүнөзгө ээ болгон. Демек, маданий, цивилидик каражаттар жана мүмкүнчүлүктөр канчалык бийик даражага кеткен сайын

адамзаттын жалпы мүлкү болушу ыктымал. Цивилдүүлүктүн жолунда жүрүү жана ийгиликтүү болуу, өз учурунда маданияттын жетишкендиктерине иденттешүүсү цивилидик жашоонун шарты. Цивилдик эстелик жаратуу жөндөмдүүлүгүн жоготкон элдер, эркиндик жана көз карандысыздыгынан ажырап калышы толук ыктымал.

Демек, цивилидүүлүктүн жолунда жүрүү, илимдин, техниканын жана технологиянын жетишкендиктеринен ийгиликтүү пайдалануу жашоонун **эн жөнөкөй шарты**. Цивилдүүлүктүн жолунда жаңы ийгиликтерге жетишкен улут, этнос гана **ааламдаштыруу, америкалаштыруу жана батышташтыруу** заманында жашап кетиши убакыттын өтүшү менен өзгөрүүгө, өнүгүүгө жана жаңыланууга милдеттүү. Бул мыйзам катаал заманга туш болгон түрк элдеринин ийгиликтүү иденттешүүсү үчүн өзгөчө баалуу

XX кылымдын акырында Советтер Союзу согушсуз кулап, жаңы Азербайжан, Казах, Кыргыз, Өзүбек, Түркмен сыяктуу азаттыктагы түрк мамлекеттери пайда болду. Түрк эмес мамлекеттердин курамдарында 52,5 миллион калкы бар (дүйнөлүк элдердин 20,9% түзөт) түрк элдери автономиялык статус менен, 52,8 миллион калкы бар жалпы түрк элдеринин (21,2% түзгөн) түрк элдери таруудай тарап, Европанын, Азия, Америка материктеринин кең мейкиндиктеринде жашоодо. Демек, “түрк дүйнөсү” деген түшүнүк XXI кылымдагы негизинен географиялыктык жана маданияттык болуп сакталууда. Алардын экономикалык, социалдык жана саясий абалдары ар башка болушу толук ыктымал. Түрктүк иденттештирүү негизинен өз алдынча азаттыктагы түрк мамлекеттеринде азырынча жүрүшү толук мыйзамдуу көрүнүш.

Демек, түрк дүйнөсү – ар кандай географиялык, аймактык, саясий шарттарда жашаганына карабастан жана тили, маданияты, салты, тукуму бирдиктүү окшоштуктары жөнүндө болушу мүмкүн. Анткени, биз түрк дүйнөсүнүн жаңы доорунда жашап жатабыз. Иденттештирүүнүн жана иденттүүлүктүн бирдиктүү түрк коомун өнүгүшүнүн жана алардын цивилиге тийгизген таасирин аныктай алабыз. Маселе ошондо - **доордук, салттык, замандаштык** коомдордон кийинки түшүнүктөргө кандай маани берет? Келечектеги макросоциалдык “иденттештирүү” жана “утопиялык” кандай өзгөрүүлөр болот? Кийин салттуу коомдон иденттештирүүнүн жүрүшүн тактоого болот, анткени негизги социалдык институтташкан багыттардын сакталышы коркунучсуз, чыр-чатаксыз түрктүк жарандык иденттештирүү долбоорлорун аткарууга мүмкүн деген ишенич түптөлүүдө.

Иденттештирүүнүн күчөшү менен ар бир азаттыктагы түрк элдеринин маданияты өгүгөт, цивилидүүлүктүн кубаты күчөйт. Ар бир түрк элинин материалдык жана руханий байлыктары, аң-сезим, маданият, шаарлашуу жана жаңылануу заманына жараша

кебетелениши менен илимде, техника, технология өнүгүү жолундагы иденттештирүүнүн жаңы деңгели түрк цивилинин эл аралык деңгээлге көтөрүлүшү айгинелейт. Салттуулук, өзгөчө жаңы калыптанган түрктүк жарандуулуктун, маданияттын, иденттүүлүгү, бирдиктүү мамлекеттүүлүгү күчөйт. Демек, акыл-эстүүлүк менен табыгый жүргөн жана түрк мамлекеттеринин жана коомчулуктарынын **иденттештирүү боюнча саясаттары түрк цивилинин** жаңы деңгээлге көтөрүлүшүнө көмөктөшөт. Түрк цивилинин жаркыраган келечеги кыргыз улуттук мамлекетин бекемдөөсүнө түздөн-түз таасир этээри да болот.

Ошентип, түрк цивилинин жаңы тарыхый шартта түптөлүшү социалдык чакырык, кантип, кандай каражаттар менен жооп болот? Бул суроо жалпы түрк элдеринин жана цивилинин XXI кылымдагы тагдырына жараша чечилет го.

Кантип, кандай каражаттар, күчтөр менен түрк цивили ошондой болоорун тактап, иликтеп бере турган жыйынтыкталган социологиялык жана башка изилдөөлөрдү жүргүзүү мезгилдин талабы. Албетте, түптүү түрк цивилин максаттаган иденттештирүү үчүн өтө жооптуу эрк жана натыйжалуу саясат зарыл экендигин танбайбыз. Доордун чакырыгына

нарктуу түрк элдери татыктуу жооп берерине толук негиздер бар.

Бүгүн биз – деп белгиледи А. Атамбаев “дүйнөлүк көчмөндөр оюнун ачуудагы сөзүндө, - көчмөн элдеринин урпактары жүрөгүбүздө бабаларыбыздын рухун, духун, атуулдук сезимин жандандырууга милдеттүүбүз. Ынтамакта жашаганды үйрөнсөк, чыр-чатакты токтотсок, тарыхыбызды, түпкүлүгүбүздү эстесек, анда сөзсүз жаркын улуу келечекке ээ болобуз!”

Адабияттар:

1. Хазанов А.М. Кочевники и внешний мир. 3-е. изд.
2. Хазанов А.М. Кочевники ивнешний мир. // Изд. 3-е, доп. - Алматы: Дайк-Пресс. - 2002.
3. Бьюкенен П.Дж. Смерть Запада. - М., 2003.
4. Исаев К. Кыргыз – великий создавший кочевую цивилизацию, в. кн: Проблемы кыргызоведения. - Бишкек, 2012.
5. Крадин Н.Н. Кочевники Евразии. - Алматы: Дайк-Пресс, 2007.
6. Гумилёв Л.Н. Древние тюрки. - М., 1967.

Рецензент: д.соц.н. Салмоорбекова Р.